

माणिगल राज प्रासाद
PATAN DURBAR SQUARE
[मङ्गलबजार]

हेमराज शाक्य

प्रकाशक

मङ्गलबजार बुद्धजयन्ती

समारोह समिति

२०२१ वि.सं.

प्रकाशक:-

मङ्गलबजार बुद्धजयन्ती समारोह-समिति

ललितपुर

वि.सं. २०३१

सर्वाधिकार लेखकमा सुरक्षित

बुद्ध सम्वत् २५१८ स्वाँया पुणी

मुद्रक:- संकटा प्रेस ६। ४३४ टेव्हाल
काठमाण्डू, नेपाल ।

दुई शब्द

बुद्धजन्म भूमि नेपालका तीन सहरहरू मध्ये ललितपुर सहरको आफ्नै विशेष महत्त्व छ । त्यसमा पनि ललितपुरका राजप्रासाद माणिकल (मंगलबजार) को नामले यसको गौरव गाथा अझ प्रशस्त हुने नै भयो ।

तर प्रस्तुत पुस्तिकामा समय र आर्थिक अभावले गर्दा ललितपुरको प्राचीन ऐतिहासिक राजप्रासादको विषय जे जति लेख्नु पर्ने हो त्यति लेख्न सके हो छैन ।

तथापि २५१८ हौं बुद्धजयन्ती समारोह यस-पाली ललितपुर मङ्गलबजारबाटै मनाउन लागेको र त्यसमा पनि यही मङ्गल बजार स्थित राजप्रासाद अगाडिको कृष्णउद्यानमा नवनिर्मित सुवर्णरचित

(१)

शान्तिनायक भगवान्बुद्धको धातुमूर्ति स्थापना गरी विश्वमैत्रि महाविहार निर्माण भएको शुभ उपलक्षलाई लिएर सन्निधीकरण मात्र भए पनि प्रस्तुत पुस्तिका जनसमक्ष राख्न पाउँदा खुशी लागेको छ ।

प्रस्तुत पुस्तिका प्रकाशनको लागी अनुरोध गर्नु हुने श्री नारायणलाल श्रेष्ठज्यूलाई र साथै प्रकाशक मङ्गलवजार बुद्धजयन्ती-समारोह-समितिलाई हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । साथै यस पुस्तिकामा कहिँ कतै त्रुटि हुन गएमा महानुभावहरूको सुमाव र आलोचनालाई पनि स्वागत छ ।

बुद्धसंवत् २५१८

ने. स. १०६४

वि. सं. २०३१

हेमराज शाक्य

ॐ नमः श्री आर्यावलोकितेश्वराय ।

श्री आनन्दकरी सुदुर्जयपुरी सौभाग्यरत्नाकरी ।
त्रायस्त्रिंश सदृश धन्यधरणी सौभाग्यशोभाकरी ॥
नानादैवतमन्दिरोत्तमवती श्रीकृद्धि सिद्धीश्वरी ।
नानाशिल्प उन्नतकोषनिचयैः ख्याता ललितापुरी ॥

हाम्रो यो अति प्राचीन तथा शुभसंस्कृति शिल्प कलाले परिपूर्ण, विविधलक्षणले संयुक्त भएको चक्राकारको रूपमा सिद्ध भएको उद्योग प्रधान, कलाकार जन-निवास स्थान, श्रीआर्यावलोकितेश्वर (मत्स्येन्द्रनाथ) ले विराजित ललितपुर ऐतिहासिक नगर हो ।

यस ललितपुर (पाटनसहर) चक्राकारको रूपमा सिद्ध भइरहेको शिल्प, कला, कौशल प्रकाश भएको ६४ उपनगर जनपद ग्रामले घेरिएको सयौँ मन्दिर

तथा विहार, सयौं टोल स्थापना भएको, प्रसिद्ध नवरत्न समान सम्माननीय गृह नवगल र नौवटा चोक श्री सहित भएको दिगविदिगमा ढोका (द्वार) राखिएको, शिल्पकलाले सुसज्जित धेरै देवदेवालय, घर धर्मशाला पाटिपौवा, जलाश्रय पुष्करिणी, हिटी, ढुटेधारा, तथा दल्लि (नृत्यशाला) सभामण्डप एवं बौद्धविहार र शिवालय मठ इत्यादि अनेक बौद्ध शैवका मूर्तिकलाले संपन्न गरी अनेक देव देवीहरू विराजमान भइरहेको चारौं तर्फ तीर्थोपतीर्थले प्रदक्षिणा गरीएको, पीठोपपीठले युक्त भएको शास्त्रोक्त लक्ष्मले सम्पन्न भएको, सुन्दर स्वनाम धन्य सहर हुन् ।

यस ललितपुर सहरलाई बडो पवित्र र सुन्दर आनन्द स्थान सम्झी आजभन्दा २३०० दुई हजार तिन

नवचोक:- साहपी, नासः, मूल, सुन्दरी, कुमारी, दारुस्त्रो, आगो, मूर्खे किछि ।

शयवर्ष पहिले भारताधिपति सम्राट अशोक महाराज आफ्ना गुरु श्री उपगुप्तभिक्षु र कान्छी बडामहाराजनी तिष्यरक्षिता, छोरी चारुमती समेतलाई साथमा लिई यहाँ आउनु भयो भनी वंशावलीमा उल्लेख गरेको छ ।

यही शुभावसरमा भगवान् गौतमबुद्धको अस्थि धातु सहित गरी पाँचवटा विशाल बौद्धस्तुप (थूदो) चारदिशामा चारवटा र बीचमा एउटा समेत पाँचवटा स्तूपलाई अशोकले स्थापना गरेका थिए । जुनचाहिँ अद्यापि विद्यमान छदैछन् ।

यस्तै गरी स्थानीय धर्मप्रिय धर्मात्माहरूले स्थापना गरिएको त्रिविध प्रकारका चैत्य, धर्मधातु वज्रधातु आदि, बुद्ध, बोधिसत्व आर्यतारादि एवं शिवलिङ्ग, विष्णु, कृष्ण, हरगौरी, कैलासपरिवार, चतुर्व्युहनारायण र मन्जुश्री, सरस्वती, गणेश, महाकाल, हारिती, हनुमान तथा ईतिहासप्राण धर्मलेख शिलापत्र, ताम्रपत्र, सुनापत्र, रजतपत्र,

शिलास्तम्भ इत्यादि स्थान स्थानान्तरमा आकाशका
तारा भै यत्रतत्र प्रशस्ते सजिएका छन् ।

यही पाटनसहरको शोभाबृद्धि खातीर प्राचीन
इतिहासका प्रमाणानुसार पूर्व दिशामा दिपावतीनगर
[गुईटोल], दक्षिणदिशामा मैत्रिनगर मतिको (लंगन-
ख्येल) एवं पश्चिमदिशामा शिलापुर दानागिरि (पुल-
चोक), उत्तरदिशामा ललितारण्य (कुम्भेश्वर) यस्तै
रूपले पुनः पूर्वदिशामा श्रीबालकुमारीदेवी, दक्षिण-
दिशामा बटुकभैरव, श्रीमहालक्ष्मी, पश्चिमदिशामा
श्रीखड्ग जोगिनी एवं उत्तरदिशामा चामुन्डादेवी र
साथै धंगलामुखी, धूमावती, छिन्नमस्ता, मातङ्गी,
भुवनेश्वरी, सिद्धिलक्ष्मी आदि दशमहाविद्याका देव-
ताहरू छन् । यस्तै अष्टभैरव, अष्टमातृका समेत यस
नगरको सदाकोलागि संरक्षकको स्वरूप पूर्वाचार्यहरूले
प्रातिष्ठा गरिराखेका छन् ।

यस्तो मण्डलाकार स्वरूप नगरको केन्द्रीय स्थल
स्वस्तिक चिन्ह आकार युक्त मङ्गलबजार अतीत एवं

वर्तमान सम्म पनि सुशोभित भैरहेको छ । आज
आशागर्न सकिन्छ भविष्य युगसम्ममा पनि यस्तै नै
भइरहनेछ ।

ललितपुरको निम्ति सर्वप्रिय मनोरञ्जन स्थान
श्रीमाननीय गृह मानगृह मानिगल मंगलबजार ।
जहाँ दिनहुँ हजारौं नरनारीहरूको आवागमन
भइरहन्छ, अदाअदालत, शिक्षालय, पुस्तकालय एवं
औषधालय स्थापित भइरहेको साथै अनुपम कला-
कृतिले सुसज्जित संजीवतुल्य मन्दिरहरूको हमेशा
प्रदर्शन भइरहेछ, यसै ठाउँ आजको युगमा
पाटनसहरको सर्वगुण सम्पन्न आत्मातुल्य श्रीशोभा
बृद्धि भैरहेको स्थल मानिन्छ ।

यही मंगल बजारको प्राङ्गणमा सुन्दर भव्य
प्राशाद (दरवार) विद्यमान छ, जहाँ सुवर्णमय
कलापूर्ण द्वार तोरण तथा सृष्टिकर्ता लोकेश्वरले
विराजित, सुनको भयाल राखी बनाइ राखेको, यो
कलापूर्ण भवनलाई हेरेर पर्यटकहरू मुक्तकण्ठले
प्रशंसा गरी जान्छन् ।

राजर्षि महाराज सिद्धिनरसिंह मल्लबाट यस
दर्बारको विशालरूप ल्याउनको लागि धेरै धन
खर्च गरी अनेक देवदेवी विराजमान गरीकन
साथसाथै तुषाहिटि (सुन्दरी चोक), भण्डारखाल,
कृष्णमन्दिर, तलेजुमन्दिर आदि निर्माणगरी
सकेपछि पुनः प्रजाहितैषी दूरदश राजा सिद्धि
नरसिंहले प्रजाहरूको मनोरञ्जनको लागि अनेक
शिक्षाप्रद प्रख्यात कार्तिक नाच आदिको आवश्यकीय
व्यवस्थात्मक कार्य सुसम्पन्न गर्नु भयो ।

यस्तै प्रकार राज्यव्यवस्था थितिरिति नियम
सूत्र धेरै बाँडेर गए, जुन स्थिति बन्देजलाई अनु
शासन प्रिय प्रजाहरूले अद्यापि नियमपालन
गरी आईरहेका छन् ।

प्रजावत्सल महाराज सिद्धिनरसिंह मल्लका स्मृति
स्वरूप प्रतिमा मंगलबजार स्थित राज-प्रासादको
ढोकाको दायाँ बायाँ गणेश र नृसिंह स्थापना
गरी राखेको छ । यसको मतलब यो छ की

सिद्धिको अर्थ गणेश, नरसिंहको अर्थ नृसिंह
मूर्ति, मल्लको अर्थ पवनपुत्र हनुमान अंकित गरिएको
हो । आज यस ढोका सदाको लागि बन्द गरी दिए ।
जसले यो रहस्य स्पष्ट बुझिन्छ ललितपुरका केन्द्रीय
स्थान मंगलबजारको चिरकालसम्ग संरक्षक बनेको
छ ।

सिद्धिनरसिंह मल्ल जति कलाप्रेमि र धर्मात्मा
छ, त्यतिनै सुयोग्य राजा पनि । धर्मात्माको रूपमा
उनले धेरै जस्तो देवदेवता स्थापना गरे । कलाप्रेमीको
रूपमा अनेक सुन्दर कलापूर्ण मन्दिरहरूको निर्माण
गरिदिए । एवं सुयोग्य राजाको रूपमा राज्यको पनि
उचित प्रबन्ध मिलाई दिए । ललितपुरको निमित्त
सर्वप्रथम मुद्राङ्क पनि छापि प्रकाशमा ल्याए । सिद्धि-
नरसिंहमल्ल सुयोग्यशासक हुनाको साथै विद्वान्
एवं योगिस्वभावका मानिस पनि हुन् ।

‘ललितपुरमा प्रकाशित मल्लकालिन विभिन्न मुद्रामा
अंकित राजा रानीको नाम परिशिष्टमा देर्नुहोस् ।

उनकै सुपुत्र राजा श्रीनिवास मल्ल पनि
उतिकै प्रभावशाली लोकप्रिय धर्मात्मा राजा हुन् ।
श्रीनिवासमल्ल बुँगमतिलोकेश्वरको अनन्यभक्त पनि
हुन्छ । उनले सुवर्णमन्दिर विचमा राखी मूलचोक
निर्माण गरि देवीनाच गण्प्याखँ समेत चलाएर
गए ।

श्री निवासमल्लकै सुपुत्र योगमल्ल राजानरेन्द्रले
पनि ललितपुरको राज्यव्यवस्था सदा अटल बनी
रहोस भने शुभेच्छाले प्रजाहरूको हितको लागी
आश्चर्य जनक अद्भुत कल्पना गरी देश र नरेश
प्रति अमरत्व स्मृति प्रदान गरी राखिएको, उखान

श्रीगुरुदेवी स्थित एउटा शिलापत्रमा श्री निवासको
प्रशस्ति यसप्रकार लेखिएको छः—

स्वस्व ॥ श्रीमल्लोक्तनाथ चरण कमलधूलि धूसरित
शिरोरुह श्रीगुणानेश्वरीष्ट देवताबरलब्ध प्रसादित ई०

—५—

स्वरूप वयान आजसम्म बुढापाकाहरू भन्दछन् । —

जुन निम्नप्रकारका छन्ः—

(१) मेरो यो ललितपुर सहरमा रत्नवृष्टि होस् ।

(२) मेरो राजप्रासादको अगाडि रहेको विश्वनाथ
मन्दिरको दायौ बायाँ स्थित प्रस्तरगजले
मंगलवजारको हुंगेधाराभा गई पानि पिउन
जावस् ।

(३) कृष्णमन्दिरको संमुख स्थित वैनतेयले
कुखुराको फुल जति ठूलो एकजोडा मोति
हगोस् ।

(४) मणिमण्डप पातिको पेटीमा रहेको पेस्ट्रोलको
आकार मै चिन्ह देखिन्छ, सोही पेस्ट्रोल
बाट उच्चघोष आवाज निस्कियोस् ।

(५) राजप्रासादको धाराबाट दूध प्रवाह होस् ।

(६) राजप्रासादको प्रस्तर सिंह दिडी मणि
चैत्य प्रदक्षिणा गन जावस् ।

(७) कार्तिक नाच नाच्ने दक्षलीमा मध्यान्ह

—६—

समय राक्षस नाचन आवस् ।

(न) मेरो आफ्नै सुवर्णमय स्मारक माथि नाग फणीमा रहेको चरा उड्डी बैकुण्ठ लोकमा जावस् । जसबाट ती चरा संगसंगै मेरो प्राणहंस पनि बैकुण्ठ धाममा पुगिने छ ।

यी अद्भुत अष्ट प्रतिष्ठा जहिले पूर्ण हुन्छ, त्यस बेलासा मात्र स्वदेशवासि प्यारा प्रजाजनले मेरो आत्मा परम धाम पुग्यो भनी मान्ने गर यति भनी राजा योग नरेन्द्र मल्ल अदृश्य भयो ॥

॥ यसरी राजा योगनरेन्द्र मल्ल अदृश्य भएको प्रमाण जनश्रुतिको आधार । लेखेको हो । लासरीकन विषयको यथार्थ कुरो मंगलबजार प्यासिलिङ देवलको दक्षिणामुख ने० सं० ८४३ सालको शिलापत्रमा अंकित गरिएको छ । उसताका राजनितिको चालबाजिको कारणले राजा योगनरेन्द्र मल्ल दोलपर्वत (चांगु) मा गई त्यहाँ विष्णुमा चित्त लगाई बैकुण्ठधाम जानुभयो । त्यही

यस्तो सर्वप्रिय ललितपुरको हृदय स्थल मङ्गल बजारका सदासर्वदा स्वस्तिकल्याण मङ्गल भई रहोस् भनी अष्टमांगलिक स्मृति स्वरूप आठै प्रकारको स्थापत्यकलालाई सद्भावनाले प्रेरित गरी अष्टमणि भैं मुशोभित गरी दिइएको छ । अष्टमणि यस प्रकारका छन् ।

- (१) मणिगणेश-सम्पूर्ण कार्य सिद्धि भई देशान्तरि होस ।
- (२) मणिभैरव-दुष्टमार अराष्ट्रिय तत्वहरू निवारण होस ।
- (३) मणिमण्डप-प्रजाको लागि न्यायनीति धर्मको पालन होस ।
- (४) मणिकुण्ड-देशोपयोगी साधनहरूको अन्त्यमण्डार मिलोस ।

अवसरमा उनका साथ ३१ जनाले पनि विष्णुपति समाधिचित्त लगाई सवी गण ।

दोलपर्वतमसाभिमित्य तत्र विष्णु भवनं सहताभिः ।

एकविंशतिसतीभिरगच्छकेशनं प्रति समाधिचित्तः ।

- (५) मणिहिटी-मुखसमृद्धिको धारा प्रवाह होस ।
 (६) मणिगुफा-विवेक न्यायनिति धर्ममा सतर्क होसा
 (७) मणिगल-सदाको निम्ति गौरवमय सुकीर्ति
 अमर रहोस ।

(८) मणिचैत्य-देशका नागरिक असल सञ्चरित्र
 वान होस इत्यादि ।

यी अष्टमणि अतिरिक्त मंगलबजारमा विविध
 देवदेवताका मन्दिरले पनि सुशोभित भएको देखिन्छ ।
 उदाहरणका निमित्त मन्दिरहरूका नामावली तल
 दिइन्छः—

(१) द्वादश नारायण सहितको लक्ष्मीनारायणको
 मूर्ति ने सं ५३५ मा विष्णु वर्द्धनले स्थापना
 गरेको मङ्गलबजार मूर्छे भित्रको ।

(२) चतुर्व्यूह नारायण मन्दिर ने सं. ६८६ मा
 राजा पुरन्दरसिंहले बनाउन लगाइएको
 कार्तिकनाच नाच्ने दबलिको सम्मुख स्थित
 चारनारायण मन्दिर । ✽

(३) तलेजुको सामुन्ने परेको नरसिंह मन्दिर

✽ पूर्व-वासुदेव पश्चिम-अनिरुद्ध
 उत्तर-संकर्षण दक्षिण-प्रद्युम्न
 मध्य-परब्रह्मस्वरूप नारायण

ने. सं. ७१० मा राजा पुरन्दरसिंहले बनाई
 दिएको ।

(४) ढुङ्गे धारा अगाडी रहेको विश्वनाथ मन्दिर
 ने. सं. ७४७ मा राजा सिद्धिनरसिंहले बनाउन
 लगाइएको ।

(५) प्रसिद्ध कृष्णमन्दिर ने सं ७५७ मा राजा सिद्धि-
 नरसिंहले कोश्याहूति महायज्ञ गरी प्रतिष्ठाकार्य
 सुसम्पन्न गराइएको ।

(६) दिगुतले भवानीको प्रसिद्ध मन्दिर ने सं ७६१
 मा राजा सिद्धि नरसिंहले नै बनाउन लगाएको ।

(७) मूलचोक ने सं ७६८ मा राजा श्री निवास मल्लले
 निर्माण गर्न लगाइएको ।

(८) भाइदेवल [विश्वेश्वर मन्दिर] ने सं ७६८ मा
 श्री निवासका मन्त्री भगीरथ भैयाद्वारा बनाउन
 लगाइएको ।

(९) भीमसेन मन्दिर ने सं ८०१ मा श्री निवास
 मल्लबाट निर्माण गर्न लगाइएको ।

१०) च्यासिलिङ देवल [अष्टकोणाकृति मन्दिर]
ने सं ८४३ मा राजा योगनरेन्द्र मल्लकी सुपुत्री
राजकुमारी योगमतीदेवीबाट बनाउन लगाइएको,
साथै विष्णुमल्लले पनि केही सहयोग प्रदान
गरेको वर्णन छ ।

११) हरीशंकर मन्दिरको कुनै अभिलेख प्राप्त भएको
देखिन्दैन, तथापि जुन विश्वनाथ मन्दिर ने सं.
७४७ मा बनेको ठीक उहिलेको अनुरूप देखापरे-
बाट उही समयमा नै निर्माण गरे होलान् भनी
अनुमान गर्नु छ ।

१२) मणिमण्डप १६ खुट्टे पाटि ने सं ८३१ मा राजा
योगनरेन्द्र मल्लले कोट्याहूति महा यज्ञ गरेको
उपलक्षमा बनाउन लगाइएको ।

१३) मङ्गलवजारका प्रसिद्ध दिव्यघण्टा ने सं ८५७ मा
राजा विष्णु मल्ल एवं महारानी चन्द्रलक्ष्मी देवी-
बाट स्थापना गर्न लगाइएको ।

यस्तै १७ नौ शताब्दीमा अन्योन्य सुन्दर कला-
त्मक मन्दिरहरू स्थापना गरिएका छन् । जस्तो नारा-
यण मन्दिर, दिगुतले मन्दिर, गरुडनारायण मन्दिर,
विष्णुविक्रान्त त्रिविक्रम मन्दिर, शिवपार्वती मन्दिर,
कोटेश्वर शिवलिङ्ग मन्दिर, मणिगणेश मन्दिर, तथा
हत्तकोवाहा, मतक्यवाहा विहार आदि प्रस्थापन गरि-
एका छन् । उपरोक्त विभिन्न प्रकारका मन्दिर समूहले
सजिएका हुनाले यस ठाउँलाई अर्को अर्थमा सजीव
कलात्मक सुन्दर मन्दिर-प्रदर्शनी स्थल भन्ने पनि
आत्युक्ति हुदैन ।

यस्तै किसिमबाट केवल मन्दिरहरूको मात्र जम-
पट नभई हाम्रा इतिहासप्राण धर्मलेख-शिलापत्र
ताम्रपत्र, स्वर्णपत्र, काष्ठपत्र एवं इष्टिकापत्र समेत
सौजुद भएका छन् । उदाहरणार्थ मङ्गलवजार अन्त-
र्गत यत्रतत्र छरिएका अभिलेखहरूको नामावली
तल दिइन्छ —

✽ लिच्छविकालका अभिलेखः—

- (१) सं ४६२ को लिच्छविकालीन शिलापत्र जलगर्भ-
मित्र लुकी रहेको छ, सोही शिलापत्र खण्डित
अवस्थामा छ ।
- (२) लिच्छविलिपि अंकित संवत् ५१६ का राजा
शिवदेवको शिलापत्र, भीमसेन स्थान अगाडी
कुलोमा घोण्ट्याई राखिएको शिलापत्र हाल
नेपाल म्यूजियम छाउनीमा सुरक्षित छ ।
- (३) वेमतिको लिच्छविकालीन शिलालेख अनुमानित
अंशुवर्माको समयको, भीमसेनस्थान अगाडी
स्थित दबलिमा रहेकोछ। यही अभिलेख वर्तमान
नेपालम्यूजियममा राखिएको छ ।

✽ यी ७ वटा लिच्छविकालीन शिलालेख प्राप्त भएबाट
काठमाण्डूका हनुमान ढोका र भक्तपुरका ५५ भयाल
राजप्रासाद भन्दा ललितपुर मणिगल प्रासादको विशेषता
देखा परेको छ । अझ सिद्धिचरणको पेी मुनी रहेको
दलमा अर्को लिच्छविकालीन शिलालेख थियो भन्ने
अनुमान छ ।

(४) सं १७० का लिच्छविकालीन अक्षर कुँडिएको
प्राचीन दुंगेधारा अज्ञानवस निशान गाड्ने
कोटको दबुलिमा गाडिएको हाल पुरातत्व वर्गैचा-
मा सुरक्षित छ ।

(५) कृष्णमन्दिरको पछाडि छिन्नमस्तादेवी स्थित
मोमटु गल्लीनेर गणेशस्थान पछाडी रहेको सं ४८
को ध्रुवदेवको जिष्णुगुप्तको शिलापत्र हाल तत्रैव-
स्थानमा अवस्थित छ ।

(६) सहापौचोक [मणिकेशव नारायण चोक] भित्र
रहेको सं ६६को राजा नरेन्द्रदेवको उत्तरलिच्छवि
कुटिलालिपि अंकित शिलापत्र छ । यसै ठाउँमा
राष्ट्रिय धातुकला संग्रहालय छ ।

(७) कुटिलालिपिमा लेखेको केवल संवत् ५ को जल-
द्रोणी [टुडे धारा] हाल मंगलबजार दुंगे धाराको
सामुन्ने सुरक्षित छ ।

भक्तकालिन अभिलेखहरूः—

[१] मणि चैत्यको दायाँपट्टि मण्डिछे मुनि रहेको

द्वादशनारायण सहितको लक्ष्मी नारायणको पाद
पीठ लेख भुजिमोलशैली नेवारी लिपिमा लेखेको
ने सं ५३५ को जोतिर्मल्ल नाम अंकित छ ।
जसमा विष्णुवर्द्धनले सोही मूर्ति प्रतिष्ठा गरेको
वर्णन दर्शाइएको छ ।

[२] कार्तिक दवलिको चतुर्व्यूहनारायण [चार नारा-
यण] मन्दिरको पेटीमा रहेको शिलापत्र ने सं
६८६ को नेवारी लिपिमा लेखेको, जसमा राजा
पुरन्दरसिंहले सोही मन्दिर निर्माण गरी दिइ-
एको कुरो दर्शाइएको छ ।

[३] नरसिंह मन्दिरको पेटीमा रहेको शिलापत्र ने सं
७१० को राजा पुरन्दरसिंहले आफ्ना दाज्यूको
संक्रान्तमा सोही नरसिंह मन्दिर स्थापना गरि-
दिएको भन्ने विषय समावेश छ ।

[४] ढुङ्गेधारा अगाडी रहेको विश्वनाथ मन्दिरको
पेटीमा गाडिएको शिलापत्र ने सं ७४७ मा राजा
सिद्धिनरसिंह मल्लले विश्वनाथ शिवलिङ्गलाई

मन्दिर बनाई दिएको भन्ने विषय जनाइएको छ ।

[५] कृष्णमन्दिरको भित्तामा टाँगिएको शिलापत्र
ने सं ७५७ को राजा सिद्धिनरसिंहले प्रसिद्ध
कृष्णमन्दिर स्थापना गर्ने लगाए भन्ने विषय
अवगत गराइएको छ ।

[६] तलेजु भवानी मन्दिरको छिडीको तल्लामा
भित्तामा टाँगिएको शिलापत्र ने सं ७६१, राजा
सिद्धिनरसिंहले आफ्ना इष्ट देवता लाई ५ तल्ले
मन्दिर बनाई दिएको भन्ने विषय उल्लेख
गरेको छ ।

[७] मूलचोक भित्र पूर्वपट्टिको ढलानको निनालमा
टाँगिएको स्वर्णपत्र ने सं ७८६, राजा श्री निवास-
मल्लले मूलचोक बनाई दिएको भन्ने कुरो
लेखेको छ ।

[८] भाइदेवलको भित्तामा ठड्याइएको शिलापत्र
ने सं ७६८, राजा श्री निवासका मन्त्री भगीरथ
भैयाले ३ तले सोही विश्वेश्वर शिवलिङ्गलाई

मन्दिर बनाई दिष्टको वर्णन छ ।

[६] भीमसेन मन्दिरको पेटीमा रहेको शिलापत्र ने सं ५०१, राजा श्रीनिवासमल्लले भीमसेनलाई पहिलेको चपाट शैली मन्दिरलाई आमूल परिवर्तन गरी कलात्मक सुन्दर भव्य रूपको मन्दिर खडा गरी दिएको छ भन्ने उल्लेख गरेको छ ।

१०] भीमसेन मन्दिरको दक्षिण लङ्को वल्कोनिको काष्ठ अभिलेख ने सं ५०१ मा भीमसेनको कथा संग संबन्धित चित्र कुंडन लगाइएको छ ।

११] मूलचोक भित्र उत्तरलङ्को दलानको निनालमा टांगिएको सुवर्ण पत्र ने सं ५१५ को, यसमा उसताका घोरदेशविद्रोही [अराष्ट्रिय तत्व] कन्दु-उमालाई देशनिकाला गर्ने विषय तत्कालीन तीन शहरका राजा योगनरेन्द्र, पार्थिवेन्द्र सम्मिलित भै निर्णय गरिएको बारे विशेष कडा आदेश जाहेर गरेको छ ।

१२] भीमसेन स्थान अगाडीको १६ खुट्टे पाटि मणि-

मण्डप सतलको मध्य भागमा स्थापित सील-यन्त्री शिलापत्र ने सं ५२१ को राजा योगनरेन्द्र मल्लले बनाउन लगाइएको, यसै सतलमा पालन गर्नु पर्ने नियमहरू पनि उल्लेख गरेको छ ।

१३] मूलचोक भित्र दक्षिणलङ्को सुवर्णमय द्वारको माथि तोरणमुनि अंकित अभिलेख ने सं ५३६ वीर ऋद्धिनरसिंह मल्लले आफ्नो इष्ट देवताका निमित्त सुन्दर सुवर्ण तोरण चढाइएको भन्ने विषय उल्लेख छ ।

१४] ज्यासिलिङ्ग देवल (अष्टकोणाकृति मन्दिर) को भित्तामा टांगिएको शिलापत्र ने सं ५४३, यसमा स्वर्गीय योग नरेन्द्रमल्लका साथ ३१ जना सती गएको समेत वर्णन गर्दै, राजा लोकप्रकाशमल्ल देहान्त भएकोले पनि शोकाकुलले संतप्त भएको योगनरेन्द्र मल्लकी सुपुत्री राजकुमारी योगमती-देवीले यो ज्यासिलङ्ग देवल प्रतिष्ठा गर्न लगाइन् साथै यस शुभ कार्यमा विष्णुमल्लले पनि केही

सहायता प्रदान गरिएको पनि उल्लेख गरेको छ ।
 १५] ललितपुरको निमित्त सर्वश्रेष्ठ विशाल दिव्यघण्टा
 जुन यो मङ्गलवजारको मध्यवर्तीस्थ ठूलो घण्टाको
 अभिलेख नं सं ८५७ को राजा जय विष्णु मल्ल
 एवं राजपत्नी चन्द्रलक्ष्मीदेवीले आपत्ता इष्ट
 देवता लागि समर्पण गरियो भन्ने प्रमाणित
 गरिएको छ ।

१६] योग नरेन्द्र मल्लको शिलास्तम्भको दायाँतर्फको
 भुईँमा उल्लिखित इष्टिकाभिलेख छ । जसमा १८औँ
 शदीको पूर्वार्द्धमा तेलिया ईटले ढापीएको
 वर्णन छ ।

ललितपुरका मल्ल राजाहरूले आफ्ना राज-
 प्रसाद निर्माण गर्न लगाउँदा गुणकारण्डव्यूह
 पुस्तकको वर्णन अनुसार सृष्टिकर्ता लोकेश्वरको
 सुवर्णमय प्रतिमा राखी किन लोकेश्वरको प्रमुख
 स्थान दिइयो भन्ने जिज्ञासुहरूलाई तर्क उठ्नु
 स्वाभाविकै कुरा हो । आर्को कुरा यही सुनको

भयालमुनी सुनको ढोकाकै सामुन्ने प्रत्येक वर्ष
 प्रायण महिनामा हुने गुँला धर्मको प्रारम्भ देखि
 समाप्ति सम्म एक महिनाको लागि तामाका
 चतुष्कोणाकार ठूलो भाँडामा पानी हाली बुद्धको
 मूर्ति सजाउने परम्परा पनि अद्यापि कायमै
 छ । यसको वारं परंपरागत यसतो चर्चा
 मुनिन्छ कि—

ललितपुरका राजप्रासाद बनाउनु अघि यस
 ठाउँमा हखुसि भन्ने नदी प्रवाहित भई राखे
 की थिइन् । यस नदीमा एकदिन अकस्मात बडो
 उज्ज्वल भएको ज्वाला दनदन बली रहेको
 देखापरे । जुन ज्वाला बलेको हेतु के हो भनी
 पण्डित ज्योतिषी आचार्यहरू बोलाई सरसल्लाह
 गरे । त्यस सभापदले यस प्रश्नको शुभसंकेत
 दिइयो कि यसै ठाउँमा बुद्धविहार निर्माण गरी
 दियो भने निश्चय हाम्रो देशमा ठूलो मङ्गल
 हुनेछ भन्ने प्रस्ताव पास गरे । यस निर्णय

अनुसार राजाको कुशल निर्देशनमा ती नदी हटाई त्यसै शुभसंकेतको ज्वाला देखियेको ठाउँमा नै विधिवत् विहारको प्रतिष्ठा कार्य सम्पन्न गरियो । यसरी रत्न प्रज्वलीत भएको ठाउँमा बडो सुन्दर लक्षण सम्पन्न गरी विहार निर्माण गरी दिएको हुनाले 'रत्नाकर महाविहार, भन्ने नाम राखियो । कयिन समयसम्म यस हनुसिवाहाल (रत्नाकर महाविहार) सुरक्षित नै रहे । कालान्तरमा यसै विहारको संगसंगै क्रमशः ललितपुर राजदरवारको परिधि बढ्दै गएकोले यस विहार अपभ्यारो जस्तो हुन गयो । जसले गर्दा राजा लक्ष्मीकाम देवका शासन कालमा यस विहारले आफ्नो ठाउँलाई छोडी दथुको टोल गावाहाल नेर वस्तु जानुपर्ने बाध्य हुन गयो । तथापि धर्म-भीरु मल्लराजाहरूले त्यतिकै श्रद्धा राख्दै यस विहारको यथावत् पुनर्निर्माण गरी ठाउँ सारी दिए । जसको अद्यापि हख बाहाल हःबाहाल

लक्ष्मीकल्याण चर्म संस्कारित श्रीरत्नाकर माहा-
विहार भन्ने नाउँ प्रसिद्ध छ ।

यसै अनुकरण स्वरूप तामाको चारकुने भौडामा पानी सहित बुद्धभगवानको मूर्ति राखी श्रावणको एकमहिना गुँला धर्ममा मात्र भए पनि हामीलाई त्यस प्राचीन इतिहासको स्मृति अगाडी राखी प्रदर्शित गर्दै आईरहेको छ । तसर्थ ललितपुरमा बाहापूजा, मत्यापूजा, ओला पूजा, गरिँदा यस ठाउँमा पनि भाग राख्नु पर्ने परम्परा आजसम्म कायम नै छ ।

आर्को कुरा मणिगलराज प्रासाद मङ्गलवज्रा-
रको दरवारमा मुख्य सुनको भग्नलमा किन ?
सृष्टिकर्ता लोकेश्वर ॐ अङ्कित गरी दिए भन्ने
विषय केही कुरा उठाउन अप्रासंगिक नहोला
जुन यस प्रकार छन् ।

* सृष्टिकर्ता लोकेश्वरको शरीरबाट उत्पन्न देवताहरू:-
ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर, चन्द्र, सूर्य, वायु, सरस्वती, वरुण,
कुवेर, लक्ष्मी, पूषी, अग्नि ।

यस ललितपुरका मुख्य अधिष्ठातृ देवता श्री
आर्यावलोकितेश्वर करुणामय विराजमान हुनु भए-
कोले प्रायः सबैजसो यहाँका मल्लराजाहरूले
आ-आफ्नो राष्ट्रियमुद्रामा-लोकनाथ-करुणामय-
अवलोकितेश्वर-मत्स्येन्द्रनाथको नाम अंकित गरी
आएको छ । यही करुणामयको मूलमन्त्र षड-
क्षरी महाविद्या-ॐ मणिपद्मे हूँ र हातमा लिए
को वस्तु पनि मणि र पद्म नै धारण गरी
दर्शन दिनु भएका श्रीकरुणामयको कामकुरो
प्राधान्य भएकोले यस ललितपुर नगरमा जहिले
जहाँपनि बोधिसत्व करुणामय वृष्टिदेवताको महि-
मावाट प्रभावित भएको छ । त्यस कारण-यस
राजप्रासादमा सृष्टिकर्ता लोकेश्वर र उताको सुनको
भयालको निधारमा श्री वुंगमलोकेश्वर (मत्स्येन्द्र-
नाथ) अंकित गरी राखेको छ । यस्तै मणि-
पद्म धारण गर्नु भएका बोधिसत्व करुणामयको
प्रभाववाट प्रेरित भई यस पाटनका राजप्रासादका

मुख्य स्थानलाई मणि शब्द जोडी सदाको
लागी पवित्र तुल्याई दिएको छ । जसतो कि
मणिचैत्य^१, मणिधारा^२, मणिकुण्ड^३, मणि-
गुफा^४, मणिमैख^५, मणि गणेश^६, मणिकुमार^७,
मणिमण्डप^८, एवं मणिमती^९, आदिवाट
मुशोभित स्थान भएकोले नै यस पाटन सहरका
राजप्रासादको नाउँ समेत मणिगल माणिगल^{१०}
(मंगलवजार) भनी प्रसिद्ध हुन गयो ।

भीमसेन मन्दिर र विश्वेश्वर महादेवको संगै
रहेको सुरुङ्ग गुफा प्रवेश हुने मंका भन्ने ठाउँमा पनि
बहिले बौद्धविहार रहेको सिद्धहुन्छ । अत एव यस

१-दुंगेधारा माथिको चैत्य । २-दुंगेधारा । ३-
लोकेश्वरको इनार । ४-मंको सुरुङ्ग । ५-भीमसेन ।
६-उभिएको ठूलो गणेश । ७-कुमार । ८-साइत
हेर्ने १६ खुट्टेपाटी । ९-मनोहरा नदी । १०-ललि-
तपुर दरवार ।

ठाउँको पुरानो नाम मनकोवाहा (मन्त्रसिद्धि विहार)
नामले प्रसिद्ध छ ।

यस मनकोवाहाको विषय यसतो जनश्रुति छ कि:-
पहिले यहाँ विहार भइरहेको समय यस विहारका
एउटी आईमाईले तान बुन्ने ठाउँमा बसी कपडा
बुन्ने रहेकी थिइन् । एकदिन अकस्मात् गरुडले
एउटा नागराजालाई लगेतदै ल्याए । त्यस बेला नाग-
राजालाई कहाँ जाउँ भनी आतुर भई रहेको वखत ती
नागराज यिनी आईमाईले तान बुनी रहेको ठाउँमा
हटपटले तांगाप्वाले भन्ने ठाउँमा भागेर आई शरण
लिन आए । गरुडले पनि ती नागराज संग संगै आई
लगेतदै ल्याए । तर तिनी तान बुनी रहेकी आईमाई-
को नजीक जान सकेन, कारण-तिनी आईमाई त्यस-
बेला रजस्वला भई रहेकी थिइन् । गरुडले ती आई-
माईलाई भन्यो-हे भयजु? तिमिकहाँ भाग्न आएका
नागराज मेरो खानेचीज हो, त्यसलाई छोडेर ल्याउ
अथवा तिमि त्यस ठाउँबाट उठेर जाउ, भन्ने गरुड-

को निर्दयी क्रोध वचन सुनेर ती शूरवीर भएकी तान
बुनी रहेकी आईमाईले जथाफ दिइन्-हे पक्राज
गरुड? मकहाँ शरण आउनेलाई मरण गर्नु मेरो धर्म
होइन, त्यस कारण मैले छोडि दिन सकिदैन तिमि
आफ्नो बाटो लिएर जाने गरे वेशहोला । आईमाईको
जवाफ सुनी गरुडले रीसले भन्यो-यदि तिमि त्यस
मेरो भोज्यवस्तु नागराजालाई छोडेर ल्याउने भए
(छोड) होइन भने मैले श्राप दिन्छु । गरुडको क्रुर
वचन सुनी आईमाईले प्रत्युत्तर दिइन्-हे निर्दयी
गरुड ! तिम्रो श्राप देखेर म डगाउने होइन, तिमि
आफ्नो काममा जाउ, यस नागराजालाई दिन
सकिन । यति कुरा सुनी गरुड निराश भई रीसले
यसतो श्राप दियो "तिम्रो भविष्यका सन्तानमा एउटा
न एउटा थिरुप भएका सन्तान खाली नहोस"

जब गरुड फर्केर गई सके, नागराजले ती आई-
माईको उपकारिता एवं शूरवीर प्रति हार्दिक कृतज्ञता
प्रकट गर्दै धन्यवाद दिनुको साथै यसतो किसिम

संगसुभाषीस दिएर नागराज पनि फर्केर गए—

भो मेजु ! तिभिले यस विहारमा वसी परो-
पकारको लागि सेवाधर्म गरी आफ्नो जीवनको पर्वाह
नराखी बडो निर्भीक साथ मलाई गरुडको भयबाट
रक्षा गरी मेरो प्राण बचाई दिनुभो—यस पुण्यको
प्रभावले “तपाईंको शाखासन्तानहरूले जलवृष्टिको
लागि नागराज आवाहन गर्ने बेलामा महामेघ
साधन कर्मको तत्कालमै सिद्ध प्राप्त होस ।

यस बेला देखि यिनीहरू मनकोवाहालका
संघहरू अनावृष्टि दोष निवारणको निमित्त नागराज-
हरूको साधन गर्न विधिविधानमा सिद्धि प्राप्त गरेको
भनिन्छ । यस विहार पनि केही कालान्तर पछि
हखुसि बाहाल, जसतो नुगलटोल सुन्धारा निर
हेनुवाहालमा सारी दिइयो खास यस विहारको
नाम हेनुवाहा नभई उताको यता सारीएकोले
हिला बाहाल भनिन्छ । तसर्थ अद्यापि यस
ललितपुर महानगरमा अनावृष्टि हुने बेलामा नागराज

हिला बाहाल ४८
४८ बाहाल ४८

साधन गर्नुको निमित्त मंका गुफा प्रवेश हुने अधिकार
मल्लराजाहरूले यिनै मनकोवाहाल (हिनुवाहाल) का
वज्राचार्यलाई सुम्पी आफ्नो बुझिन्छ । यत्तिमात्र
होइन कि जटाधारी लोकेश्वर (मीननाथ) को पुरोहि-
त्यार्थको काम पनि यिनीहरूलाई नै सुम्पी दिएको छ ।
विश्वमैत्रि विहार

ललितपुर बुद्धजयन्ती कोष कमिटीको आयोजना
मा ललितपुर नगरपञ्चायतको अनुमति अनुसार
ललितपुर राजदरबार माणिकल राजप्रासादको अगाडि
रहेको कृष्णमन्दिर र हरिशंकर मन्दिरको बीचमा
रहेको कृष्ण उद्यानमा प्राचीनकालको मुनिको
भयालको मुनि स्थित रत्नाकर महाविहारको प्रति-
नितिको रूपमा भनौं, अथवा यसतो ऐतिहासिक राज-
प्रासादको प्राङ्गणमा शाक्य मुनिबुद्धको मूर्ति अभाव-
पूर्तिको लागि भनौं, वर्तमान युग दशावतार नवम
अवतार बुद्धावतार भएकोले भनौं यानि अशान्ति
विश्वमा शान्तिकायम रही रहोस भन्ने हेतुले भनौं

शान्तिप्रेमी श्रद्धालु चन्दादाताहरूको यथाश्रद्धानुसार
 अमूल्य समय, सम्पत्ति, एवं बुद्धि परिश्रमको सह-
 योग लिई विश्वमैत्रि सुदृढ एवं अटल हुन्दै जावस,
 भन्दै शुभेच्छा गरी प्रस्तरमय चैत्यशैली मन्दिर
 बनाई त्यसमा माणिकाल प्रासादलाई सुहाउँदो यथा-
 योग्य स्थानमा सुवर्णरचित धातुका ३६ ईँच भएको
 भूस्पर्श शाक्यमुनि तथागत पूर्वाभिमुख गरी ने सं
 १०६३ साल आश्विन पूर्णिमाका दिन नेपालको आफ्नै
 सांस्कृतिक परम्परानुसार विधिवत् प्रतिष्ठा कार्य
 सुसम्पन्न गरी यसको "विश्वमैत्रि मठाविहार" भन्ने
 संज्ञा दिइएको छ ।

ललितपुरका मल्लकालीन हद्रामा अङ्कित राजारानीको नाम

(१) सिद्धिनरसिंह	ने. सं.	७५६, ७७१
(२) श्री निवास	ने. सं.	७८६
(३) श्री योग लक्ष्मीदेवी	ने. सं.	८०५
(४) श्री प्रताप लक्ष्मीदेवी	ने. सं.	८०५
(५) श्री नरेन्द्र लक्ष्मीदेवी	ने. सं.	८०५
(६) श्री जयलक्ष्मीदेवी	ने. सं.	८०५
(७) श्री नरेन्द्र लक्ष्मी		
योगलक्ष्मी	ने. सं.	८०८
(८) श्री योगनरेन्द्र	ने. सं.	८२०
(९) श्री लोकप्रकाश	ने. सं.	८२६
(१०) श्रीइन्द्रमल्ल भाग्यवतीदेवी	ने. सं.	८२६

(११) श्री वीरनरसिंह	ने. सं.	८२६
(१२) श्री वीर महीन्द्र	ने. सं.	८२६
(१३) श्री ऋद्धिनरसिंह	ने. सं.	८३५
(१४) श्री महिन्द्रसिंह	ने. सं.	८३७
(१५) श्री योग प्रकाश	ने. सं.	८४२
(१६) श्री विष्णुमल	ने. सं.	८४६ + ८४७
(१७) श्री राज्यप्रकाश	ने. सं.	८६५
(१८) श्री विश्वजित	ने. सं.	८७८
(१९) श्री जयप्रकाश	ने. सं.	८८०
(२०) श्री रणजित	ने. सं.	८८२
(२१) श्री दलमर्दनशाह	ने. सं.	८८४
(२२) श्री तेज नरसिंह	ने. सं.	८८५
(२३) श्री जननी मातेश्वरीदेवी	ने. सं.	८८५

लेखकका अन्य कृतिहरू:-

- (१) नेपाल लिपि संग्रह
- (२) आर्यावलोकितेश्वर परिचय
- (३) कुम्भेश्वर-इतिहास
- (४) बौद्ध शिक्षा-प्रथम भाग
- (५) नेवारी वर्ण परिचय
- (६) बौद्ध कला अनुसन्धान सूचि
- (७) नेपाल संस्कृतिया मूः लुखा
- (८) लिच्छविकालिन-अभिलेख प्रकाश
- (९) भर्लकालिन-अभिलेख प्रकाश
- (१०) लिपि विकास तालिका
- (११) बौद्धनाथस्तूप-इतिहास
- (१२) स्थिरोभव वाक्य
- (१३) आर्य भद्रचरी-त्रिभाषा
- (१४) रुद्रवर्ण महाविहार-परिचय
- (१५) मयूरवर्ण महाविहार-इतिहास
- (१६) बौद्धविहार व ग्रन्थसूचि
- (१७) नेपाल लिपि प्रकाश